

PACH ZSIGMOND PÁL

A nemzetközi ideológiai harc és viszonyunk a polgári társadalomtudományokhoz*

Amikor 1955-ben, a római történetéskongresszus után — ez volt az első nagy nemzetközi történetészrendezvény, amelyen a magyar történettudományt marxisták képviselték — történetésküldöttségünk itt a szomszédban, Akadémiánk dísztermében, nagyon élénk érdeklődés közepette, beszámolót tartott a kongresszusról, a küldöttség egyik tagja, Molnár Erik akadémikus rövid hozzászólásában körülbelül a következőket mondta: „A kongresszus egyik fő tanulsága, hogy nem ismerjük eléggé a mai polgári történettudományt, irodalmát és irányzatait. Ameddig ezt az elmaradást nem pótoljuk, nem tudunk eleget tenni a marxista történettudomány nemzetközi feladatainak.”¹

Ami állt a történettudományra, nagyjában és egészében érvényes volt a többi társadalomtudományokra is. A magyar marxista társadalomtudományok megjelenése az internacionális porondon, bekapcsolódása a nemzetközi eszmei harcba, — sőt, szerényebben szólva: alaposabb tájékozódása a jelenkori polgári társadalomtudományi irodalmat, irányzatokat illetően, — csak az utóbbi 8—10 év fejleménye.

Azóta vannak bizonyos eredményeink, mind a nemzetközi tudományos fórumokon való szereplés, mind a mai polgári társadalomtudomány áttekintése és kritikai elemzése terén. Ezt az előrelépést azonban — amikor feltétlenül el kell ismernünk és számba kell vennünk — aligha tarthatjuk kielégítőnek. Többek között azért sem, mert még mindig nem elégséges a tájékozottságunk, helyzetismeretünk a polgári társadalomtudományokat illetően — amit persze nem is valami könnyű elérni, tekintettel a művek áradatára és a tudományos-ideológiai terep bonyolultságára —, s még mindig nem tisztáztuk elegendőképpen céljainkat és feladatainkat, lehetőségeinket és módszereinket — a marxista társadalomtudományokéit — az ideológiai küzdelemben.

Ezért talán nem indokolatlan, ha a továbbiakban ebből a szempontból — az ideológiai küzdelem céljai, feladatai szempontjából — teszünk három megjegyzést a polgári társadalomtudományokhoz való viszonyunkról.

1.

Az eszmei harc egyik fő célja — nem árt, ezt még egyszer hangsúlyozni — a burzsoá ideológia behatolásának megakadályozása, a „fellazító” célszatok elhárítása, a társadalmunk szocialista tudata fejlődését keresztező-zavaró, a közgondolkodásunkban és tudományos gondolkodásunkban a marxizmus hegemoniá-

* A Magyar Tudományos Akadémia I., II. és IX. osztályának együttes ülésén, Szigeti József hasonló című előadásának (rövidített szövege: Filozófiai Szemle, 1968. 5. sz.) vitájában, 1968. június 11-én elhangzott felszólalás.

¹ Vö. Századok, 1955. 6. sz. 848. l.

jával ellentétes irányban érvényesülő polgári eszmei hatások leküzdése, — és pedig a tudományos kritika eszközével, a polgári társadalomtudományok tudományos elégtelenségének feltárásával, az ellenséges ideológiai irányzatokkal folytatott polémia kibontakoztatásával, a valóság tényeire támaszkodó bírálat és cáfolat, a meggyőzés és meggyőződés erejével.

Ez a fő gondolat és ez a módszer érzékletesen vonul végig Szigeti József előadásán. Ahhoz, hogy jól, eredményesen alkalmazzuk, nemcsak a *nyugati* társadalomtudomány virulens irányzatait kell ismernünk, elemeznünk, hanem a *hazai* ideológiai terepet is: melyek azok az irányzatok, amelyek nálunk sajátos, történetileg kialakult körülményeink és jelen feltételeink között táptalajra, befogadó közegre találhatnak, — amelyek nálunk veszélyesebbek lehetnek, — amelyek ellen kevésbé vagyunk immunizálva.

Ha saját szakmámra, a történettudományra tekintek, s ha — rövidség okából — csupán egyetlen példát kívánok említeni, nem utolsósorban a nacionalizmusra kell gondolnom ebből a szempontból, — azokra a nyugati történeti-történetpolitikai művekre-irányzatokra, amelyek a nacionalizmus felszítását kívánják szolgálni a közép-kelet-európai szocialista országokban — ahol ennek bizony megvan még a tenyésztalaja —, s arra törekszenek, hogy éket verjenek a Szovjetunió és a többi szocialista ország, ill. általában a szocialista országok között — szerves részeként az imperializmus fellazítási politikájának.

A nacionalizmus kérdéséről évek óta folyó vita — amelyről persze e helyütt nem akarok szólni — immár világossá tette, hogy nacionalizmus és nemzeti közömbösség egyáltalán nem gyökeres ellentétek, hanem ugyanannak a polgári ideológiának egymással szervesen összefüggő két oldalát jelentik, — legfeljebb egyszer az egyik, másszor a másik kerül előtérbe. A két oldal összefonódása s váltakozó előtérbe állítása figyelhető meg a jelenkori polgári történettudomány ilyen irányú munkálkodásában is, — akár a Habsburg-monarchia szerepének jelenkori polgári felfogását, akár a nyugat-német történetírás koncepcióit tekintjük. A kifejtés igénye nélkül csupán jelezni kívánom a legszembetűnőbb tényeket.²

A Monarchia-barát polgári történészek a második világháború után kivirult „európai nemzetekfeletti (szupranacionális) integráció” gondolatköréhez kapcsolódtak, — amely szerint a nemzeti államok a gazdasági növekedés akadályai, s mint a nacionalizmus megtestesítői, politikai és morális szempontból is fejlődésellenesek. A „nemzetek feletti állam” követelményét állították szembe, s ennek megvalósult példájaként értelmezték a nagy közép-kelet-európai „nemzetekfeletti” birodalmat, a Habsburg-monarchiát. Ennek „korszerű” felújításában, a közép-kelet-európai országok nyugati szellemű integrációjában — s éppen ez az irányzat politikai lényege — kívánták megtalálni a Szovjetunió és a szocializmus elleni védekezés hatékony formáját.

Az irányzat legtevékenyebben az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején működött. Amerikában és Ausztriában külön bizottság is alakult azoknak a kutatásoknak a támogatására, amelyek a „nemzetekfeletti” állam problémáit a Habsburg-birodalom példáján vizsgálták. Az osztrák Hugo Hantsch 1960-ban, a stockholmi történetéskongresszuson nemzetközi bizottság megalakítására is javaslatot próbált tenni, és bemutatta a „szupranacionális integráció” szellemében készült programot.

² Lásd Kovács Endre: A „nemzetekfeletti állam” koncepciója a nyugat-német történetírásban; Hanák Péter: A Habsburg-monarchia szerepének jelenkori polgári koncepciójáról (kéziratok).

Ámde az elmúlt években ez az irányzat meggyengült a nyugati polgári történetírásban. Hantsch köre magában Ausztriában is visszaszorult, Amerikában is veszített befolyásából. Ugyanakkor az 1960-as évek eleje óta felerősödött a nacionalista irányzat, amely a Monarchia felbomlását, a nemzeti államok alakulását immár pozitívan értékeli.

Az alapvető mozgatórugók azonban egyáltalán nem változtak. Nem a közép-kelet-európai államok haladói, nemzeti fejlődésének megértő támogatásáról van szó, hanem a szovjetellenes-szocializmusellenes irányvonal olyan újabb változatáról, amely az 1960-as évek történelmi feltételei között hatásosabbnak ígérkezik: a térség országai „önállóságának”, „különállásának”, sajátos jellegének hangsúlyozásáról, a szocialista közösség bomlasztásának célzatáról. Nem véletlen, hogy ez az irányzat oly éber figyelemmel kíséri a szocialista országok történészei között az utóbbi időben felbukkanó nézeteltéréseket is.

A nyugat-német történetírás hasonló jellegű alakulásáról már csak néhány szót. A második világháború után a nyugat-német tudományos élet anyagi létfeltételeit, intézményeit jelentős részben amerikai pénzen teremtették meg. A nyugatnémet történetírás szoros kapcsolatot talált az amerikai politikai és tudományos vagy féltudományos szervekhez. A nyugat-német történészek gyakran nem is csináltak titkot abból, hogy a tudományt az aktuális politikai törekvések segítőjének tekintik. Vezető folyóiratuk, a *Historische Zeitschrift* szinte programként hirdette a történetírás és politika összefüggését. A nyugat-német történetírás fő képviselői közül számosan ilyen körülmények között magukévá tették „nemzetekfelettséget”, az „európai integráció” koncepcióját, amelynek értelme: a Nyugat országainak — híven az Egyesült Államok Európa-politikájához — tömörülniök kell a keleti veszéllyel szemben.

„A nyugat-német imperializmusnak az utóbbi években erősen megnövekedett expanziós törekvése és hegemonia-igénye azonban — állapítja meg a nyugat-német historiográfia egyik szakértője³ — a nyugat-német történetírás változásaira vezetett az Európa-ideológiával szoros kapcsolatban álló nemzetprobléma ábrázolásában. Az Európa-ideológiát egyre inkább nacionalista gondolatokkal kapcsolják össze. Ez a fejlődés a nyugat-német történetírásban 1963 után azzal kezdődött, hogy bizonyos elfordulás következett be az addig uralkodó kozmopolitizmustól, és hogy arra vettek irányt, hogy intenzívebben terjesszék a nemzet eszméjét és hangsúlyozzák felhasználható voltát a jelen és jövő vonatkozásában. Ide tartoznak azok a kísérletek, hogy a haza, birodalom és nemzet kategóriákat történetileg újraértékeljék és a kormányhű propaganda szolgálatába állítsák.”

Íme: a „nemzetekfelettség” eszméjének és a nacionalizmusnak párhuzamos, ill. váltakozó alkalmazása — ugyanannak a reakciós célnak a szolgálatában.

2.

Az a tény, hogy a nemzetközi ideológiai harc, a társadalomtudományok terén folyó eszmei küzdelem egyik fő célja a burzsoá ideológia behatolásának megakadályozása, — nem jelenti azt, hogy el kellene zárkoznunk a jelenkori polgári társadalomtudomány bizonyos eredményeinek — *tényleges* eredményeinek — átvételétől, *kritikai* elemzés útján történő adaptációjától.

³ Gerhard Lozek recenziója Mérei Gyula könyvéről. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1967. 6. sz. 1098. l.

De vajon vannak-e, lehetnek-e ilyen eredmények; s ha igen, milyen természetűek?

A kérdéssel röviden foglalkoznunk kell, — bár ami a végkövetkeztetést illeti, Szigeti József és Bognár József igen közeleső álláspontot képvisel. Ám — amint a köztük kibontakozott vita is mutatja — eléggé eltérő kiindulópontból, alappállásból jutnak erre a hasonló következtetésre.

Ha pedig nemcsak az itt kifejtett nézeteket vesszük számba, hanem a kérdést szélesebben tekintjük — ahogyan az tudományos közvéleményünkben jelentkezett és jelentkezik —, még inkább divergáló álláspontok bukkannak előnk.

Sokan voltak — helyesebben: sokan voltunk — marxisták úgy az 1950-es évek elején, akik meg voltunk győződve róla, hogy a mai polgári társadalomtudomány — a kapitalizmus általános válságának terméke — szükségképpen nem hozhat érdemleges újat, pozitívat, felhasználhatót; elpazarolt idő volna ilyet keresni benne. Annak idején legkiválóbb marxistáink is úgy vélekedtek, hogy — ha már 1830 után bekövetkezett a nyugat-európai burzsoázia pályájának reakciós fordulata — s ezzel a klasszikus polgári közgazdaságtan helyébe a vulgáris közgazdaságtan és az apologetika lépett —, akkor 1871 után, amikor megkezdődött az átmenet a szabadverseny kapitalizmusából a monopólkapitalizmus felé, s felléptek azok az irányzatok, amelyek nyíltan elvetették a társadalmi törvényszerűségeket, ez a folyamat a polgári világban, egyre inkább tért nyerve, „kizárta a társadalomtudomány lehetőségét”.⁴

A történetírás területén ez a felfogásunk annyit jelentett: legfeljebb új tényanyagot ismerhetünk meg, sajátíthatunk el a modern polgári történészek munkáiból, elsősorban forráskiadványokból, oklevél- vagy iratgyűjteményekből; egyébként *kizárólag* a cáfoló, leleplező, tudománytalanságukat feltáró kritika lehet a feladatunk velük szemben. Sokan vallottuk ezt így marxista történészek annak idején; s vannak e véleménynek még ma is képviselői.

A másik oldalon viszont — részben a dogmatikus elzárkózás reakciójaként — a továbbiakban megjelent az a nézet, beszűremkedett az a legenda is, hogy a modern polgári irányzatokat általában újszerű, haladó jellegű kutatások jellemzik, — hogy nincsen szó a polgári társadalomtudomány válságáról, hanem ez továbbra is új módszereket és eredményeket produkál, — továbbra is fejlődő és alkotóképes.

Álláspontunkat e két nézettel szemben kell kifejtenuünk és valóra váltanunk.⁵ Mindenek előtt: a polgári társadalomtudományi irányzatok értékelésében ma is, a jövőben is, azt a lenini útmutatást kell szem előtt tartanunk, hogy naivitás lenne elfogulatlan tudományt várni tőlük, el kell vetnünk reakciós tendenciáikat, és fenn kell tartanunk velük szemben világnézetünk teljességét és következetességét.

A modern polgári társadalomtudományi irányzatok fellépése nem vetett véget a polgári társadalomtudomány, a közgazdaságtan illetően, már Marx által jelzett válságának, ami abban gyökerezik, hogy a kapitalista társadalom uralkodó osztálya egyre inkább nem a gazdasági-társadalmi fejlődés tényleges törvényeinek feltárásában, hanem azok elkendőzésében vált érdekeltté, — a tőkés osztályrend védelmének, konzerválásának érdekében.

⁴ Molnár Erik: A történelmi materializmus ideológiai előzményei. Bpest. 1952. 137. l.

⁵ Vö. Berei Andor: A modern polgári közgazdasági elméletek. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Tanácsa 1964. május 25-i ülésének jegyzőkönyve (kézirat).

De ugyanez az érdek: az osztályuralom megóvása, fenntartása egy másik feladatot is állít a polgári társadalomtudományok elé, — s kivált a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme, majd a szocialista világrendszer létrejötte óta, — abban a korszakban, amikor a kapitalista társadalmi rend egészében veszélyben forog: a gazdasági-társadalmi fejlődés reális összetevőinek, a társadalmi valóság konkrét összefüggéseinek legalábbis részleges megismerésére és ennek felhasználására irányuló gyakorlati feladatot. Ennek a feladatnak legalábbis részleges megoldása nélkül értéktelenné, hasznavehetetlenné válnék a polgári társadalomtudomány a burzsoázia, a finánctőke, a monopólkapitalizmus állama számára: nem segítené őt kellőképpen az osztályrend fenntartásában, a szocializmus elleni harcában.

Így a jelenkori polgári társadalomtudományi elméletekre fokozottan jellemző az ellentmondás, egyrészt apologetikus, a tőkés rendszer fenntartását célzó funkciójuk, másrészt a társadalmi fejlődés és a társadalmi valóság bizonyos összefüggéseinek megismerésére és lehető felhasználására irányuló (a tőkés rend megóvása szempontjából nem kevésbé fontos) gyakorlati feladatuk között.

Ennek az ellentmondásnak következtében a modern polgári elméletek ugyan egyik funkciójukat sem tudják kielégítően megoldani, — de mindkét vonatkozásban elérhetnek és el is érnek bizonyos eredményeket.

Ez az oka, vagy egyik oka, annak, hogy a polgári társadalomtudományok ma, a szocializmus világméretű előrenyomulásának a korszakában is produkálnak újat s általunk is felhasználhatót, — főként kutatási technikában, metodikában, de gyakorlatilag alkalmazható kutatási eredményekben is.

Nekünk tehát — ugyancsak éppen Lenin szellemében — meg kell keresnünk mindazt, amit a polgári társadalomtudósok konkrét vizsgálódásaikban (többnyire részletkérdések területén) minden világnézeti korlátozottságuk ellenére el tudtak érni, és amit mi kritikai elemzés útján fel tudunk használni.

A legközvetlenebb ez az összefüggés a közgazdaságtudományban, a legkevésbé az a filozófiában. Részben talán ez is magyarázza Bognár József és Szigeti József bizonyos divergenciáit. Hiszen — hogy csupán a nemrég angol főrenddé emelt Balogh professzor példájára utaljunk — a modern polgári közgazdászok egyik fő feladata útmutatások, tanácsok kidolgozása a gazdasági életbe aktívan beavatkozó tőkés állam gazdaságpolitikája számára; másrészt a tőkés gazdaságnak a szocialista rendszerrel folytatott versenye a gazdasági növekedés olyan ténybeli összefüggéseinek feltárására ösztönzi őket, amelyek megjavíthatják a versenyben a kapitalista rendszer esélyeit.

Mondom, a legközvetlenebb ez a jelenség a közgazdaságtudományban, de érvényesül más társadalmi tudományokban, így a történettudományban is. A modern francia polgári gazdaságtörténetírás egyik irányzata például — Ernest Labrousse, Fernand Braudel s az úgynevezett Annales-kör más képviselői — minden világnézeti behatároltsága ellenére, egyrészt a kvantitatív módszerek alkalmazásában hozott érdemlegesen, főként olyan jelentős kérdésekben, aminő az árak, bérek, járadékok és profitok történeti mozgása, másrészt olyan új, a historikusok által eddig nem vagy kevésbé művelt tematikák tárgyalására hívta fel a figyelmet, mint amilyen a fogyasztás alakulásának, ezen belül a lakosság különböző rétegei fogyasztásösszetételének kutatása, — igénybe véve ehhez a rokotttudományok közreműködését is.⁶

⁶ Lásd pl. *François Furet*: Sur quelques problèmes posés par le développement de l'histoire quantitative. Information sur les sciences sociales. Paris. 1968. VII—1. sz. 71—82. l.

Hadd említsem itt még: Szigeti József — a fellazító célzatú „dekompozíciótól” függetlenül is — joggal tekinti a jelenkori polgári társadalomtudomány egyik jellegzetes tendenciájának a tudományos nagyüzem verseny-szükségleteiből és presztizs-törekvéseiből fakadó egyoldalúságokat, különféle új tudományos diszciplínák erőszakolt létrehozását, önállósítását. Jellegzetes, de nem egyetlen tendencia ez. Van egy ellentendenciája is, ami éppen a társadalomtudományok együttműködésére irányul. A francia Annales (sőt már elődje, a Revue de Synthèse Historique) c. folyóiratban kezdettől fogva az utóbbi irányzat látszik dominálnak: F. Simiand *Methode historique et science sociale*-jától kezdve (1903) F. Braudel *Histoire et sciences sociales*-ján át (1957–58) — hogy a legfrissebb példára utaljak — Charles Morazé legutóbb megjelent, *L'histoire et l'unité des sciences sociales* c. cikkéig.⁷ Ezek a komplex módszert, a „confrontation générale”-t kívánják a történelem és más társadalomtudományok, sőt az emberrel foglalkozó természettudományok (mint antropológia, pszichofiziológia stb.) között kifejleszteni, megerősíteni; ennek jegyében használják a sciences sociales kifejezés mellett a sciences de l'homme — embertudományok — kifejezést is.

S hadd tegyem hozzá: ezek a törekvések — minden elméleti-módszertani zavarosságuk, időnkénti marxizálásuk, olykor valóban kétségbeejtő „ambiguitásaik”, elkeserítő kétértelmőségeik ellenére úgy tűnik, eddig részben nagyobb sikerrel valósították meg a társadalomtudományok — egyes társadalomtudományok — együttműködését, mint ahogy az nálunk mindeddig történt.

3.

A nemzetközi ideológiai harc azonban nemcsak elhárító célzatú, hanem offenzív jellegű: nemcsak a burzsoá ideológia behatolása *ellen*, hanem a marxista ideológia terjesztéséért kell küzdenünk. A kettő egyaránt fontos, egymástól elválaszthatatlan; a kettőt egyaránt kell szem előtt tartanunk, megvalósítanunk.

A marxista ideológia terjesztése azt jelenti: nem megelégedni a marxizmusnak a polgári világban elért eddigi pozícióival, hanem megszilárdítani és kiszélesíteni azokat; a marxizmus eszmei befolyását újabb egyénekre, csoportokra, rétegekre kiterjeszteni. Az ideológiai harc nem magáért a harcért, hanem az előrenyomulásért, a győzelemért folyik. Az ideológiai harcot nem csupán az anti-marxista irányzatok és képviselőik *ellen* vívjuk, hanem az emberekért: emberek, tudósok *megnyeréséért*. Ezt az irányvonalat szeretném valamelyest élesebben kifejleszteni, — még annál is, ahogyan ez Szigeti József referátumában kifejezésre jutott.

Kérdés: kiket lehet megnyerni; hogyan, mivel lehet megnyerni? Ami az utóbbi kérdést illeti, ma már világosan látjuk: megnyerni a marxizmusnak, terjeszteni eszmei befolyásunkat nem lehet agresszív fellépéssel vagy sértő vagdalkozással, „árnyékbokszolással” — mert ennek éppen ellenkező a hatása —, hanem a marxista kutatások szempontjainak és eredményeinek világos és meggyőző kifejtésével, következetes, elvszerű, megalapozott tudományos polémiaiával. A marxizmus propagálásának, a marxista társadalomtudomány hatóköre kiterjesztésének legfőbb módja, eszköze, feltétele: a tudomány és a gyakorlat által felvetett új problémák pozitív marxista kidolgozása. Előrenyomulásunk sikere attól függ, milyen tényleges, időálló, önmagukért szóló eredményeket érünk el a társadalomtudományi kutatómunkában. Amint egészében véve a szocializmus

⁷ Annales. Economies, Sociétés, Civilisations. 1968. 2. sz. 233–240. 1.

hatása, ereje a nemzetközi osztályharcban döntően attól függ, hogyan tudjuk kiépíteni, fejleszteni, jól működővé, virágzóvá tenni a szocialista gazdaságot-társadalmat, — miként tudjuk magasabbrendűségét a kapitalizmussal szemben gyakorlatilag bizonyítani, — nagyjában és egészében így áll ez a tudományban, a társadalomtudományokban is.

Fel kell azonban tennünk azt a kérdést is: kiket tudunk megnyerni, kiket lehet *egyáltalán* megnyernünk tudományos eredményeinkkel és érveléseinkkel a polgári világ, a polgári társadalomtudomány táborában?

Nyilvánvalóan naivitás lenne azt hinnünk, hogy lehetőségeink korlátlanok. Nyilvánvaló, hogy azokat, akik az antikommunizmus propagandájának szolgálatába szegődtek és tudományos tevékenységüket ennek a célkitűzésnek rendelik alá, — azokat, akik a kapitalizmus védelmének feladatát vállalták, közvetlen vagy indirektebb módszerekkel, — azoknál persze nem remélhetünk sikert, róluk hatástalanul fog leperegni érvelésünk, eredményeink bemutatása. De még velük szemben sem elégedhetünk meg a deklaratív, sommás megbélyegzéssel; még velük szemben is részletekbe menő, konkrét bírálatot kell kifejtenuk. Nem azért, hogy őket magukat meggyőzzük, — ez reménytelen vállalkozás lenne —, hanem azért, hogy meggyőzni próbáljuk azokat az elemeket, rétegeket, amelyekre ez idő szerint még ők hatnak, s amelyek sommás megbélyegzésük esetén nem fordulnak el tőlük; konkrét és meggyőző érveléssel azonban esetleg kivonhatók hatásuk alól.

Másrészt viszont nem lehet *a limine* kiiktatnunk annak a lehetőségét sem, hogy magán a polgári társadalomtudomány körein belül is találhatunk szövetségeket küzdelmünkhöz az antikommunizmus szószólói ellen, a tőkés rend apologetái ellen; magán a polgári társadalomtudomány körein belül is találhatunk olyan egyéneket, csoportokat, akikre hatást gyakorolhatunk, akiket magunkhoz közelíthetünk, s esetleg végső soron megnyerhetünk, a marxizmus táborába hozhatunk át.

Kik között, hol kereshetünk-találhatunk ilyeneket?

A közeg, ahol hatásunkat kifejthetjük — miként Szigeti József helyesen hangsúlyozza — rendkívül heterogén, differenciált. Aligha lehetne éles vonásokkal jellemezni, tipizálni, kategorizálni, még egy adott szakmára vonatkozólag sem, még kevésbé általában a társadalomtudományokra nézve.

Így hát a továbbiakban csupán néhány utalással kell beérnem.

Egyrészt olyan társadalomtudósokat említenék, akik (többé vagy kevésbé) távol állnak ugyan a marxizmustól, de elfogadják a békés egymásmellettélést, a politikai koegzisztenciát, szembefordulnak a kolonializmussal, az imperializmussal, vagy legalábbis az amerikai imperializmussal; többé-kevésbé élesen bírálják a kapitalista rendet; egyszóval politikailag vagy legalábbis a nemzetközi politika legfőbb kérdéseiben közel állnak hozzánk, — ha ideológiailag távol is állnak tőlünk.

A magam részéről a modern francia gazdaságtörténetírás részben már említett képviselőit, általában véve a több-kevesebb joggal Annales-körnek nevezett csoportot, elsősorban éppen ebből a szempontból ítélem pozitívnak. Bonyolult és ellentmondásos, egyénenként is jócskán különböző ideológiai-tudományos portréjuk felvázolására ehelyütt nincsen mód. De ennél, jelen körülmények között, fontosabbnak is tartom, hogy ők azok, akik a mai Franciaországban talán a legtöbbet teszik a szovjet történettudomány megismertetéséért, a szocialista országok történetirodalma termékeinek publikálásáért, a szocialista országok befolyásának a nemzetközi tudományos szervezetekben való érvényesítéséért.

Példámat persze a történettudományból merítettem, de úgy tudom, számos más társadalomtudományi szakmában is lehetünk ilyenre.

Ám ez a kategória nem szerepel Szigeti József négy típusa között. Hogy nem szerepel, indokolt lehet elméleti szempontból, mert képviselőinek ideológiai arculata nyilván besorolható (ha esetenként némi ügyel-bajjal is) a négy típus valamelyikébe. De a besorolhatóság ellenére mégis sajátos típust, profilt jelentenek, hasznos politikai-tudománypolitikai szerepet játszanak. Politikai magatartásuknak e mozzanatai pedig egyben kiindulópontot nyújthatnak az esztudományos meggyőzés bizonyos lehetőségeire, — ha a tudomány és politika viszonyának marxista koncepcióját helyesen gyakoroljuk és váltjuk valóra irányukban. De ha erre, az ideológiai meggyőzésre kevésbé vagy egyáltalán nincs lehetőségünk, akkor sem fogjuk úgy kezelni őket, mint a politikailag és ideológilag tőlünk egyaránt távolálló polgári társadalomtudósokat, — hiszen tudománypolitikai tevékenységük mindenképpen javítja a mi lehetőségeinket az internacionális porondon, a nemzetközi ideológiai küzdelemben.

Másrészt olyan polgári társadalomtudósokat említenék — persze megint konkrét történész-példákra gondolva —, akik a marxizmust mint tudományt megbecsülik, egyik-másik elemét tudományos munkájukban alkalmazzák; egészében véve azonban elválasztják a leninizmustól (amelyet kizárólag gyakorlati mozgalomként fognak fel), elválasztják a mától, a praxistól, a politikától. Röviden szólva: elméletileg vagy legalább is tudományos módszertanukban közelebb vannak hozzánk, mint politikai szempontból.

Ezeknek a történészeknek a körében persze megint igen sokféle árnyalat mutatkozik, s velük szemben ezért finoman differenciáló, óvatos körültekintést kell alkalmaznunk. A különböző egyéneknél az azonosnak vagy hasonlóknak tűnő látszat minőségileg eltérő lényegre takarhat. Vannak, akiknél a marxizmus „megbecsülése”, ennek nyomatékos hangoztatása, s ugyanakkor a jelentől, a mai problémáktól való elkülönítése — tudatos politikai program: a marxizmust illő pompával a múltba temetni. Ezek persze nem szövetségeseink, propaganda-hatásunk lehetséges tárgyai, hanem éppen ellenfeleink fegyvertársai, — olyanok, akik nem közvetlen, éles, ríktó módon, hanem közvetettebben, körmönfontabban és ezért nem ritkán veszélyesebben szolgálják a tőkés rend apológiáját.

Vannak azonban olyanok, akiknél az említett jelenség nem ízig-vérig hamis, fejetetejére állított tükrözése a lényegnek, hanem többé vagy kevésbé megközelítő kifejezése. Olyan polgári tudósok, akik csakugyan nagyrabecsülik a marxizmust; elismerik tudományos teljesítményeit; egy és más vonatkozásait alkalmazzák, vagy alkalmazni próbálják tudományos munkájukban, s többé-kevésbé eklektikusan, a marxizmus bizonyos elméleti tételeit is átveszik. Ilyenekről Szigeti József is szól referátumában, — valahol második és harmadik típusa között —, és helyesen állapítja meg, hogy ez a magatartás „adott esetben több-kevesebb őszinte érdeklődésnek vagy közeledésnek is kifejezője lehet”. Találó fejtegetéseihez e ponton csupán azt tenném hozzá: ezt a típust nagy figyelemben kell részesítenünk, hatásunk kiszélesítésének egyik éppen nem elhanyagolható potenciális bázisát kell bennük látnunk. Persze, vitáznunk kell velük, rámutatva teljesítményük tudományos elégtelenségeire, eklekticizmusukra, ennek tarthatatlanságára. A vita során azonban nemcsak azt kell kidomborítanunk — somlósan szólva —, hogy miben *nem* marxisták (sokáig bizony csak ezt a gyakorlatot követtük); hanem azt is, miben „marxisták”, miben fogadták el a marxizmus szempontjait; s főleg hogy ez az elfogadás — lévén a marxizmus kompakt, konzisztens elmélet — hogyan von maga után szükségképpen (pusztán tudó-

mányos-rationális-logikai úton is) további és további elemeket. Egyszóval, ha a polgári társadalomtudomány bizonyos képviselői, mint Szigeti József helyesen emeli ki, a marxizmus dekompozíciójára törekednek, nekünk az általam előbb körülírt típus irányában a marxizmus immanens kompozitív erejét kell minél hatékonyabban kifejteni.

Említettem fentebb: konkrét történész-példák állnak előttem. Hadd hozzak fel egyet: Frederic C. Lane esetét. A baltimorei Johns Hopkins Egyetem professzora, a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság jelenlegi elnöke. A kapitalizmus fogalmáról vitáztunk vele egy 1967 tavaszi londoni konferencián. Referátuma lényegileg polgári szemléletű volt,⁸ — Friss akadémikus is ismeri ezt a referátumot —, de eklekticizmusa már a marxizmus hatásának bizonyos elemeit mutatta. Határozottan bírálta, de egyben igyekeztünk az említett elemeket kimélyíteni, kiszélesíteni. S most, néhány héttel ezelőtt vettük kézhez referátuma átdolgozott formáját, amely ez év őszén kerül az Egyesült Államokban tartandó IV. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus nyilvánossága elé. A szöveg a tavalyi londoni vita bizonyos hatásáról tanúskodik. Szó se róla: Lane nem lett marxistává. De már elfogad a kapitalizmus fogalmának értelmezése szempontjából olyan alapvető marxista tételeket, aminő az egyszerű árutermelés és a tőkés árutermelés megkülönböztetése, a kapitalizmusnak mint termelési módnak a felfogása (a „kereskedelmi kapitalizmus” stb. fogalmaitól eltérőleg), sőt már ilyen megállapítást is olvashatunk nála: „A kapitalizmus szokásos definíciójának eleme az ésszerűsítés, racionalizálás. Ez azt a készséget jelenti, hogy újításokat vezessenek be a gazdasági tevékenységbe, és ellentétben áll számos termelési mód tradicionálismusával. De nem minden újítást és a termelés nem minden racionalizálását lehet kapitalista jellegűnek tekinteni, mert nem minden újításnak és ésszerűsítésnek célja a profitok maximalizálása. A kapitalizmusban az ésszerűsítés arra van hivatva, hogy maximalizálja a profitokat vagy megnövelje a tőkejövödelmeket.”

Ehhez az idézethez, ehhez a példához — amelyet továbbiakkal folytathatnék — csak ezt fűzném hozzá: a marxista társadalomtudást elméleti-metodológiai alapállása a valóság lényegi összefüggéseinek feltárására kényszeríti, s ez a tudományos törekvése, ha valóban meggyőző érvelésben, eredményekben realizálódik, nem maradhat hatástalanul a polgári társadalomtudósok bizonyos, előbb jelzett kategóriájára, — olyanokra, akik valóban szeretik szakmájukat.

Legyen szabad végül még néhány szót szólnom Szigeti József „hármastípusáról”: a marxizálókról. Egyet kell érteni fejtegetéseivel, azon definitív jellegű megszorítás mellett, amelyet alkalmaz: hogy ti. a marxizálást kifejezetten a szó *negatív* értelmében kívánja hozzákötni egy létező irányhoz: ahhoz „a népes sereghez”, amely „ma sokkal inkább mint valaha a marxizmus dekompozíciójára törekszik”, — ahhoz, amely „a marxizmustól távolodik, bár esetleg még közel van hozzá, vagy a marxizmushoz közeledik úgy, hogy makacsul tartja távolását”. Teljesen egyet kell érteni azzal a megállapításával, hogy a történelmi helyzet hosszú időn át megkívánja ezek határozott marxista kritikáját. De vajon mindebből levonhatjuk-e azt az általános következtetést is, hogy „a hármastípus nem fejlődőképes”, hogy *egészében* le kell mondanunk megnyeréséről, befolyásolásáról; befejezett, változtathatatlan ténynek kell-e tekintenünk távolodásukat, ill. makacs elhatárolódásukat? Vajon, ha jól bíráljuk őket — jobban mint eddig —, nem lehet-e kihasználnunk azt, hogy még mindig közel vannak, ill. a távolság

⁸ Frederic C. Lane: *The Meanings of Capitalism*. Baltimore. 1967.

tartása mellett mindazonáltal közelednek? Ha jól kritizáljuk őket, vajon nem tudjuk-e megállítani *egyes* még közellevők távolodását, nem tudunk-e egyes közeledőket rávenni elhatárolódásuk fokozatos feladására? Vajon nem szűkkeblűen fogjuk fel a marxizmusban rejlő erőket, lehetőségeket, ha — egyeseket sem véve ki — *en bloc* leírjuk őket a befolyásolhatók, a közelíthetők, a megnyerhetők sorából?

Persze nem itt, a „hármastípusnál”, a marxizálók nál húzódik a legfontosabb arcvonalszakasz, nyílik hatásunk kifejtésének fő lehetősége, adódik a megnyerés legjobb közege. Fontosabb náluk, több eredménnyel kecsegtető az a két típus, amelyről fentebb szóltam: a politikai szimpatizánsok koegzisztenciában, antiimperializmusban (akik, valljuk be, egyébként néha marxizálnak is), és a tudományukat szerető polgári tudósok, akik többé-kevésbé őszintén érdeklődnek a marxizmus iránt, s esetenként közelednek is hozzá. Annyi azonban bizonyos: itt is, ott is következetesnek, meg nem alkuvónak, egyben kitartónak, állhatatosnak kell lennünk az ostromban, a harcban; bízunk kell a marxizmus eszmei erejében, meggyőző lehetőségeiben, fölényében; s főleg azon kell fáradoznunk, hogy magas színvonalú, meggyőző erejű kutatói teljesítménnyel valósággá is váltsuk ezeket a lehetőségeket.